

Η ΧΩΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ – ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

ΣΩΤΗΡΗΣ ΧΤΟΥΡΗΣ

Στη μνήμη της Άννης Βρυχέα

doxiadis Athens 9.net/info/press.

Εισαγωγή

Η αξιοποίηση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου (Κ.Κ.) στην τοπική ανάπτυξη, αλλά και γενικότερα στην ενδυνάμωση τοπικών κοινωνιών και περιφερειών, αναδεικνύει τη σημασία της χωρικής του διάστασης και τις δυνατότητες που έχει αυτή να προσφέρει τόσο στην κοινωνική έρευνα όσο και σε πρωτοβουλίες πολιτικού σχεδιασμού και παρέμβασης. Είναι αλήθεια πως οι διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου που αναφέρονται στις κοινωνικές σχέσεις, στα δίκτυα θετικής αμοιβαιότητας και στις συλλογικές μορφές οργάνωσης που συνδράμουν και συγκροτούν το κοινωνικό κεφάλαιο δεν αναφέρονται ρητά στο χωρικό τους πλαίσιο και στο ρόλο που αυτό παίζει στην παραγωγή και διατήρηση του ίδιου του κοινωνικού κεφαλαίου. Το ερώτημα που θα απασχολήσει το παρόν κείμενο είναι: Πού και πώς είναι δυνατή η σύνδεση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου με το χώρο και την τοπική ταυτότητα και ποια είναι τα οφέλη αυτή της σύνθεσης;

Ο Σωτήρης Χτούρης διδάσκει κοινωνιολογία στο Πανεπιστήμιο του Αιγαίου.

Η σημασία του ερωτήματος για την ελληνική κοινωνική πραγματικότητα αποδεικνύεται κυρίως μέσω της μελέτης της αστικής ανάπτυξης. Καθώς διατρέχουμε τις διαφορετικές φάσεις της αστικής ανάπτυξης των μεγάλων ελληνικών πόλεων και ιδιαίτερα της Αθήνας –όπως αυτές περιγράφονται στην έρευνά μας που πραγματοποιήθηκε στην ελληνική πρωτεύουσα μεταξύ 1989-1992 (Chtouris 1993, Χάϊντενραϊχ, Χτούρης, Ιψεν 2007)–, βλέπουμε ότι η συμμετοχή των κατοίκων στους οικοδομικούς συνεταιρισμούς, όπως και σε άλλες μορφές συλλογικής αστικής αυτορρύθμισης, αποτέλεσε τον σημαντικότερο πόρο για τη δημιουργία των σύγχρονων ελληνικών πόλεων και ταυτόχρονα ένα σημαντικό ‘αρνητικό’ παράγοντα για την ποιότητα του σημερινού αστικού περιβάλλοντος. Ευρήματα της έρευνας δείχνουν πως ολόκληρες συνοικίες, όπως η Πεντέλη, η Πετρούπολη, η Φιλοθέη, η Ηλιούπολη, οι Θρακομακεδόνες κ.α. σε όλη την Αττική, αναπτύχθηκαν στις εκάστοτε παρυφές της πόλης μέσω της συνεχούς παρέμβασης των στεγαστικών συνεταιρισμών διάφορων επαγγελματικών ενώσεων και άλλων συλλογικών συμφερόντων. Το φαινόμενο αυτό παραγωγής νέου αστικού χώρου, που συνεχίζεται μέχρι σήμερα, το επιβεβαιώνει και η τρέχουσα καταμέτρηση των περίπου 400.000 μελών των ενεργών οικοδομικών συνεταιρισμών. Αποδεικνύει ότι το Κοινωνικό Κεφάλαιο έχει ιδιαίτερα σημαντικές –θετικές και αρνητικές– επιδράσεις στην αστική ανάπτυξη, στην οικονομία και το αστικό περιβάλλον της σύγχρονης Ελλάδας.

Ορισμένα θεωρητικά προβλήματα που εμφανίζονται στην κατανόηση της έννοιας του Κοινωνικού Κεφαλαίου, ιδιαίτερα όσο αφορά τη χωρική του διάσταση
Ο Coleman (1990), στο κλασσικό πλέον βιβλίο του για τα «Θεμέλια της Κοινωνικής Θεωρίας», ορίζει το κοινωνικό κεφάλαιο ως ένα παράγοντα που διευκολύνει την κοινωνική ατομική δράση. Αυτό απορρέει από τις σχέσεις εμπιστοσύνης, αμοιβαίας ανταλλαγής και συνεργασίας. Το κοινωνικό κεφάλαιο παράγεται, κατά τον Coleman, καθώς δημιουργούμε κοινωνικές σχέσεις, προσπαθώντας να κάνουμε βέλτιστη χρήση των ατομικών μας πόρων. (ό.π.: 200). Το Κ.Κ. είναι δηλαδή το αποτέλεσμα μιας ατομικής επιλογής που, έχοντας ως στόχο τη μεγιστοποίηση του ατομικού οφέλους, κατευθύνει αρχικά την ενέργεια και το ενδιαφέρον του ατόμου προς την παραγωγή και ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων και αμοιβαίων δεσμεύσεων. Ο Coleman αναπτύσσει τη θεωρία του ως κριτική της νεοκλασσικής οικονομικής θεωρίας που κατ’ αυτόν παραμένει κλωβισμένη στην ‘ατομικιστική προκατάληψη’ (ό.π.: 201). Στηριζόμενος αρχικά στα επιχειρήματα των ‘institutional economics’ των Loury, 1977, Ben Porath, 1980 και Baker, 1983, θεωρεί ότι το κοινωνικό κεφάλαιο καλύ-

πτει τα κενά της οικονομικής θεωρίας, εξηγώντας τις περιπτώσεις όπου η αμοιβαία πληροφόρηση, ο συντονισμός της δράσης και η αμοιβαιότητα παράγουν θεσμούς που στηρίζουν την οικονομική δραστηριότητα. Πέρα από αυτό βλέπει, μέσω του Granovetter (1985) και Lin (1982), την περίπτωση όπου οι κοινωνικές σχέσεις αποτελούν ένα ανεξάρτητο πλαίσιο, το οποίο απλά υποδέχεται την οικονομική δραστηριότητα, χωρίς υποχρεωτικά να την υπηρετεί (embeddedness). Το επιχείρημά τους είναι ότι η οικονομική θεωρία βλέπει στο άτομο μόνο ένα αδύνατο κοινωνικό υπόστρωμα (under-socialized concept of man), υποβαθμίζοντας τις ανεξάρτητες κοινωνικές λειτουργίες και σχέσεις. Στο πλαίσιο αυτών των εννοιών και ιδεών ο Coleman βλέπει ‘διάφορες οντότητες που συγκροτούν το κοινωνικό κεφάλαιο, όπως εμπιστοσύνη, προσδοκίες, καθήκοντα, κυρώσεις, ροές πληροφορίας κ.α., που συνδέονται άμεσα με την κοινωνική δομή’ (1990: 302). Ο Coleman συγκροτεί έτσι μια νέα υβριδική εννοιολογική οντότητα που κατά κάποιο τρόπο μοιάζει να έχει εκλεκτικές συγγένειες με τη μεθοδολογική πρόταση του Giddens, ο οποίος εισάγει την ενότητα Δομής-Δράσης. Στην περίπτωση αυτή η κοινωνική δομή ταυτίζεται με τις σχέσεις και στρατηγικές που παράγουν κοινωνικό κεφάλαιο, ενώ η δράση προκαλείται κυρίως από τα άτομα και καταγράφεται ως μια ατομική επιλογή. Η πρόταση του Coleman, όσο κι αν ακούγεται θεωρητικά ελκυστική, παρουσιάζει σημαντικά προβλήματα ως προς την εφαρμογή της στην εμπειρική κοινωνική έρευνα, κυρίως ως προς τον εντοπισμό των ορίων ανάμεσα στο υποκειμενικό και το δομικό επίπεδο, καθώς επίσης και αναφορικά με την επικάλυψη ανάμεσα στη δράση, τη δομή και τα αποτελέσματά τους (De Filippis 2001:784). Αυτό προτείνει ο Coleman, όταν αναφέρει ότι ‘Social Capital is defined by its functions. It is not a single entity but a variety of different entities ...’ (Coleman 1988: 89). Εδώ αμφισβητείται επίσης το κατά πόσο είναι έγκυρο να ενσωματώσουμε όλες τις διαστάσεις και λειτουργίες του κοινωνικού κεφαλαίου τελικά στις υποκειμενικές πρακτικές, αποσπώντας τις από ένα σχετικά ανεξάρτητο υπόβαθρο κοινωνικής δομής και πολιτισμικής συνοχής, που παράγεται κυρίως μέσω της χωρικής εγγύτητας στο επίπεδο της κοινότητας. Φαίνεται λοιπόν ότι είναι κρίσιμο οι μικρο αλλά και μακρο διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου να συνδεθούν με τις χωρικές του προεκτάσεις και την τοπική τους αναφορά, κάτι που όμως δεν είναι ξεκάθαρο με ποιο τρόπο μπορεί να γίνει σύμφωνα με το μοντέλο που παρουσιάζει ο Coleman.

Μία λύση μπορεί να μας προσφέρει η εδαφικότητα, μιας κι αποτελεί συχνά τη βάση για τη δυνητική σύγκλιση του μικρο με το μακρο (Sack 1986). Ο Sack την ορίζει ως ‘the attempt by an individual or group to affect, influence, or control people, phenomena, and relationships, by delimiting

and asserting control over a geographic area" (Sack 1986: 19). Η εδαφοκυριαρχία, ωστόσο, ασκείται και παράγει κοινωνική συνοχή και πρότυπα πρακτικής με ένα εξίσου δραστικό τρόπο, όπως το κοινωνικό κεφάλαιο, μέσω άλλων γνωστών και κοινών μορφών ελέγχου του χώρου, όπως είναι η ιδιοκτησία της γης, η χρήση της κατοικίας (Chtouris 1987), η φορολογία, αλλά και μέσω της επιβολής ορισμένων σταθερών και ασταθών χρήσεων του εδάφους. Επιπλέον, ενίοτε υπάρχουν σταθερές αναφορές στο χώρο οι οποίες είναι καθαρά συμβολικές εδαφικές (Chtouris 1987: 217), καθώς και πολιτισμικές πρακτικές, που έχουν μία σταθερή χωρική εστία και οι οποίες συνδέονται μόνο έμμεσα με τις προαναφερθείσες διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου.

Αυτές οι χωρικές αναφορές και η άσκηση εξουσίας στο χώρο, είτε είναι διαγενεακά σταθερές είτε όχι, αποτελούν το απτό υλικό και λειτουργικό υπόβαθρο της κοινωνικής δομής όχι μόνον των κοινοτήτων αλλά και ολόκληρων περιοχών και περιφερειών. Υποθέτουμε ότι διαφορετικοί τύποι χωρικής οργάνωσης μιας κοινότητας, όπως και διαφορετικοί τύποι ιδιοκτησιακών καθεστώτων του δομημένου περιβάλλοντος, της αγροτικής γης και της παράκτιας ζώνης, δημιουργούν διαφορετικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ή τον περιορισμό του κοινωνικού κεφαλαίου σε μια κοινότητα, μια περιφέρεια ή μια αστική περιοχή. Συνδέουν το Κ.Κ. με την υλική διάσταση του Κεφαλαίου στο οποίο το Κ.Κ. συμβάλλει επίσης στη δημιουργία και αναπαραγωγή του. Η εισαγωγή αυτής της νέας χωρικής διάστασης στην εννοιολόγηση του κοινωνικού κεφαλαίου –τουλάχιστον στις περισσότερες εκδοχές του– δημιουργεί καλύτερες προϋποθέσεις για την εναρμόνιση της ατομικής επιλογής με τους θεσμούς και τις συλλογικότητες που αναπτύσσουν δράση σε ένα συγκεκριμένο χωρικό πλαίσιο. Το κοινωνικό κεφάλαιο συνδυάζεται έτσι με ένα κοινωνικό δίκτυο που έχει μια συγκεκριμένη χωρική εστία, ή τελικά ταυτίζεται με την περιοχή των δικτύων που στηρίζουν και διευκολύνουν πολιτικές ενσωμάτωσης και εμπύχωσης (Healy et al. 2003).

Ο Putnam παρακάμπτει ορισμένες σημαντικές μεθοδολογικές δυσκολίες που προκύπτουν από το βασικό άρθρο αλλά και από τις μετέπειτα εργασίες του Coleman (1998), ιδιαίτερα μάλιστα αυτές που συνδέονται με τη σύνδεση της υποκειμενικής διάστασης της ορθολογικής επιλογής με την κοινωνική δομή –οργάνωση. Ο Putnam, σε μία προσπάθεια επίλυσης αυτής της μεθοδολογικής αδυναμίας, χωρίς να το αναφέρει ωστόσο ρητά, συνδέει το Κοινωνικό Κεφάλαιο με μια συλλογική οντότητα, την Κοινότητα. Προσπαθεί να επιλύσει έτσι το μεθοδολογικό γρίφο στον οποίο έχει εμπλακεί ο Coleman, αποδεχόμενος κυρίως τον περιορισμό της έννοιας στα όρια της Κοινότητας, αλλά και τη διασύνδεσή τους μέσω δικτύων.

Έτσι, αποφεύγει τις πολύπλοκες διαστάσεις της κοινωνικής δομής στις οποίες αναφέρεται ο Coleman, στρέφει το ερευνητικό του υπόδειγμα για το Κοινωνικό Κεφάλαιο περισσότερο προς τις πολιτικές έννοιες της κοινωνικής συμμετοχής και της *civic society*. Βέβαια ούτε ο Putnam συνδέει το Κοινωνικό Κεφάλαιο ξεκάθαρα με μια χωρική και απτή υλική διάσταση της Κοινότητας, μέσα στην οποία αυτό αναπτύσσεται και λειτουργεί, ούτε άμεσα με τις διαστάσεις της εδαφικότητας, της εδαφοκυριαρχίας και του χώρου γενικότερα. Ωστόσο, η Κοινότητα μάς επιτρέπει να έχουμε την παρουσία μιας 'σιωπηλής εδαφικότητας' που καθορίζει τις κοινωνικές σχέσεις. Το βασικό κείμενο αναφοράς στη θεωρία του Putnam, *'Making Democracy work: Civic Traditions in Modern Italy*, που γράφτηκε σε συνεργασία με τον Leonardi και την Nanetti (Putnam 1993), αναδεικνύει κυρίως τη συμμετοχή σε θεσμούς και την πολιτική ως τον κύριο καθοριστικό παράγοντα της οικονομικής ανάπτυξης και ως το βασικό στοιχείο που διαφοροποιεί τον αναπτυγμένο ιταλικό βορά από τον καθυστερημένο νότο.

Η διαφοροποίηση ανάμεσα στο κοινωνικό κεφάλαιο που είναι προσδεμένο στην κοινότητα και σε αυτό που ξεπερνά τα τοπικά όρια εμφανίζεται στον Putnam ως η διαφορά ανάμεσα στο Κοινωνικό Κεφάλαιο Δεσμού και στο Κοινωνικό Κεφάλαιο Γεφύρωσης (Putnam 2000). Με αυτόν τον τρόπο ο Putnam δίνει στο κοινωνικό κεφάλαιο δυνατότητες βελτίωσης της κοινωνικής σχέσης πέρα από τα τοπικά όρια, χωρίς όμως να προσδιορίζει ξεκάθαρα τα όρια, τις χωρικές - κλίμακες με τις οποίες διαχωρίζονται οι δύο τύποι του Κ.Κ.. Ειδικότερα, για το Κ.Κ. Δεσμού, το οποίο ταυτίζεται περισσότερο με την τοπική διάσταση και συγκεκριμένους χώρους, ορισμένοι συγγραφείς τείνουν να υπογραμμίζουν την αρνητική του διάσταση, εφόσον μπορεί να οδηγήσει στην παγίωση των παραδοσιακών σχέσεων και να εμποδίσει κάθε θετική αλλαγή και καινοτομία (Woolcock 1998: 158).

Αν αναλύσουμε με προσοχή το θεωρητικό και ερευνητικό του σχέδιο, πρέπει να υπογραμμίσουμε ιδιαίτερα τα ακόλουθα σημεία:

- Ο κατάλογος των στοιχείων του Κοινωνικού Κεφαλαίου στον Putnam εντοπίζεται κυρίως στα εξής: Εμπιστοσύνη, Κανόνες και Δίκτυα που βελτιώνουν την αποδοτικότητα και το συντονισμό της δράσης (Putnam 1993). Από αυτές τις διαστάσεις του Κοινωνικού Κεφαλαίου απουσιάζει, όπως και στον Coleman, το κύρος καθώς και κάθε άλλης μορφή κάθετης ή οριζόντιας κλασικής κοινωνικής διαφοροποίησης.

- Το Κ.Κ. Δεσμού ταυτίζεται με τη μικρο-τοπική χωρική διάσταση, ενώ το Κ.Κ. γεφύρωσης περισσότερο με κάθετες σχέσεις και συνεργασίες ανάμεσα σε άτομα διαφορετικής κοινωνικής, επαγγελματικής και οικονομικής θέσης.

• Οι της συλλογικής δράσης και οι θεσμοί της κοινωνικής πολιτικής συμμετοχής αποτελούν κατά κάποιον τρόπο το αποτέλεσμα (outcome) της ύπαρξης του κοινωνικού κεφαλαίου

• Η κοινωνική συμμετοχή αποτελεί τη βασική προϋπόθεση της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, κυρίως λόγω των δικτύων κοινωνικής συνεργασίας και των σχέσεων αμοιβαιότητας και ανταλλαγής που αναπτύσσονται, με βάση τις ατομικές δεξιότητες των μελών της κοινότητας (Putnam 1993:180). Με αυτό τον τρόπο ο Putnam εξατομικεύει την πολιτική διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου.

Είναι φανερό, ότι ο θεωρητικός προβληματισμός του Putnam ξεπερνάει την επιρροή του Coleman και καθορίζεται πλέον έντονα από την αντιδιαστολή που προαναφέρθηκε, δηλαδή, από τη μια την κοινωνική εσωστρέφεια και χαμηλή κοινωνική οργάνωση του ιταλικού Νότου, σε αντιπαράθεση με την κοινωνική εξωστρέφεια, τη 'γενναία αμοιβαιότητα', την ανεπτυγμένη οργάνωση των πολιτών και τη θεσμική λειτουργία στον ιταλικό Βορρά από την άλλη. Εδώ δίνει ιδιαίτερη σημασία στις ελλειπείς πολιτικές και κοινωνικές ικανότητες των μελών της κοινωνίας, οι οποίες αποτελούν ένα συνολικό εμπόδιο στην ανάπτυξη. Ειδικότερα, καθοριστική είναι η αναφορά του στη 'μη ηθική οικογενειοκρατία' (amoral familism) (Banfield 1958), σύμφωνα με την οποία οι ανεπτυγμένες σχέσεις εμπιστοσύνης εντός της οικογένειας συνοδεύονται από την ανικανότητα των ίδιων των μελών της κοινότητας να συνεργαστούν για τα κοινά αγαθά, κάτι που αποτελεί τη βάση για την ερμηνεία της καθυστέρησης που παρατηρούμε ακόμα και σήμερα στην πολιτική και θεσμική οργάνωση του ιταλικού Νότου. Σε αυτήν την περίπτωση, τα βραχυπρόθεσμα υλικά συμφέροντα της πυρηνικής οικογένειας έχουν μια καθοριστική επιρροή στις επιλογές τους και εμποδίζουν την εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος και την παραγωγή 'κοινών αγαθών'.

Απουσιάζει βέβαια και από την ανάλυση του Putnam μια ολοκληρωμένη αναφορά στην πολιτισμική ιστορία της ιταλικής και γενικότερα της μεσογειακής οικογένειας, καθώς και στο ρόλο που μπορούν να παίξουν, ως συμπληρωματικοί και εξισορροπητικοί παράγοντες, τα εκτεταμένα δίκτυα της οικογένειας και της συγγένειας, όπως εμφανίζονται στον Ευρωπαϊκό Νότο. Ειδικότερα, αναφορικά με τον ιταλικό Νότο, είναι γνωστό ότι οι ομές ιδιοκτησίας και χρήσης της αγροτικής γης διαφέρουν ριζικά από τον ιταλικό Βορά και αυτό συνεχεται μέσα και με τον βαθμό ανάπτυξης της οργανωμένης κοινωνικής ζωής στις περισσότερο ανεπτυγμένες περιοχές της Ιταλίας. Χωρίς να προχωρήσουμε σε μια πιο συγκεκριμένη ανάλυση αυτού του θέματος, μιας και δεν είναι αντικείμενο του παρόντος κειμένου, μπορούμε να αξιολογήσουμε θετικά την επίδραση που έχει στους παραγω-

γούς η παραδοσιακή οργάνωση συλλογικών οντοτήτων, όπως είναι οι αγροτικοί συνεταιρισμοί, σε περιοχές με υψηλή διανομή γης, κάτι που οδηγεί λογικά στην ανάπτυξη των συλλογικών θεσμών και της Κοινωνίας των Πολιτών γενικότερα. Ο Putnam, όπως αναφέρει και ο De Filippis (2001: 791,792), βλέπει τις κοινότητες, όπως και τις περιφέρειες, ως συμπαγείς ολότητες, στις οποίες συνολικά αποδίδονται συγκεκριμένες ιδιότητες και ένα συγκεκριμένο απόθεμα Κ.Κ., το οποίο είναι αποκομμένο από το ίδιο το Κεφάλαιο (οικονομικό, υλικό, φυσικό)

Αναφερόμενοι, για παράδειγμα, στην ελληνική περίπτωση μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η οικογένεια παρουσιάζει μια κοινωνική πρακτική κατά την οποία τόσο η εξωστρέφεια όσο και εσωστρέφεια εναλλάσσονται, όχι μόνον ως προς τις σχέσεις ανταλλαγής και αμοιβαιότητας μεταξύ των μελών της κοινότητας, αλλά και ως προς τις σχέσεις πολιτικής συνεργασίας και πολιτικής πελατείας. Η πολιτική συμμετοχή, σε αυτήν την περίπτωση, ακολουθεί περισσότερο το δρόμο της συμμετοχής σε 'οργανωμένα πολιτικά-κομματικά δίκτυα' και λιγότερο σε θεσμούς της Κοινωνίας των Πολιτών (Chtouris 1991), κάτι που είναι περισσότερο αναπτυγμένο σε άλλες περιοχές της Ευρώπης, αλλά και στον ιταλικό Βορρά που μελετάει ο Putnam. Είναι γνωστό ότι σε περιοχές με υψηλό ποσοστό αυτοαπασχόλησης στην αγροτική οικονομία, όπως είναι η Ελλάδα, ο υψηλός κατακερματισμός και το μικρό μέγεθος της αγροτικής ιδιοκτησίας έχουν οδηγήσει σε αδυναμία των μικροπαραγωγών να δημιουργήσουν μορφές οικονομικής και κοινωνικής συνεργασίας. Κάτι τέτοιο δημιουργεί αρνητικές συνθήκες για την ανάπτυξη της Κοινωνίας των Πολιτών και ανάλογων πολιτικών θεσμών σε τοπικό επίπεδο. Ορισμένοι συγγραφείς μάλιστα, όπως ο Κώστας Βεργόπουλος (1975), υποστηρίζουν ότι αυτός ο τρόπος οργάνωσης της ιδιοκτησίας της γης αποτελεί την πιο κατάλληλα προσαρμοσμένη μορφή καπιταλιστικής οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής για χώρες της οικονομικής περιφέρειας όπως είναι η Ελλάδα.

Η ανάλυση του Putnam, για τη Νότια Ιταλία, που θα μπορούσε να εφαρμοστεί αναλογικά και στην ελληνική περίπτωση, σταματάει στη αποδοχή μιας διηνεκούς πολιτισμικής κατάστασης, η οποία είναι δύσκολο να ανατραπεί, ακόμα κι αν υπάρξει μια νέα θεσμική οργάνωση της κοινότητας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, 'the most institutional history moves slowly' (Putnam ό.π.: 184) και βέβαια δεν είναι σε θέση να ανατρέψει κατεστημένες πρακτικές και να ικανοποιήσει τις προσδοκίες των μεταρρυθμιστών. Σε αυτήν την περίπτωση, πιθανά, παραγνωρίζει ότι ο ενδογενής αναπαραγόμενος κύκλος (vicious circle) είναι συχνά αποτέλεσμα των σύγχρονων μετασχηματισμών του ιταλικού Νότου, μέσα από εκτεταμένες μετακινήσεις πληθυσμών προς το βιομηχανικό Βορρά, την

κεντρική Ευρώπη, καθώς και την επίδραση των πολιτικών του κεντρικού Κράτους, των πολιτικών αντιθέσεων και συγκρούσεων που διαφοροποιούνται ως προς το είδος και την έκταση της συμμετοχής σε αυτές.

Επανερχόμενοι στην ελληνική πραγματικότητα, μπορούμε να θυμηθούμε τους πολιτικούς περιορισμούς που επιβλήθηκαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και οι οποίοι διατηρήθηκαν ακόμα και μέχρι το 1974, δηλαδή το τέλος της στρατιωτικής χούντας. Αυτοί οι περιορισμοί είχαν άμεση επίδραση στην ανάπτυξη των θεσμών της Κοινωνίας των Πολιτών και στο γενικότερο περιορισμό της πολιτικής ελευθερίας και της πολιτικής συμμετοχής (Αλιβιζάτος 1995). Ειδικότερα, στη Νότιο Ιταλία, θα πρέπει να σημειωθεί επίσης η οικονομική και εδαφική εξουσία που ασκείται από τα μεγάλα παράνομα δίκτυα, όπως της Καμόρας και της Μαφίας, κάτι που φάνηκε και στις πρόσφατες φωτιές στη Νότια Ιταλία, αλλά και σε ανακοινώσεις που δηλώνουν ότι ένα υψηλό ποσοστό του Ακαθάριστου Προϊόντος ελέγχεται και παράγεται από τη Μαφία. Αυτά τα δίκτυα συχνά υποκαθιστούν την κρατική διοίκηση και τις σχέσεις πολιτικής ιεραρχίας, τοποθετώντας σε θέσεις κοινωνικού και οικονομικού κύρους άτομα που στηρίζονται στους δεσμούς και τις παραδοσιακές οικογενειακές σχέσεις των παράνομων και ημιπαράνομων 'οργανισμών' τους. Είναι φανερό, ότι σε αυτές τις περιπτώσεις τα παραδοσιακά δίκτυα της εκτεταμένης οικογένειας των απλών πολιτών και οι σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης και ανταλλαγής οπισθοχωρούν και τη θέση τους παίρνει η 'προστασία' που προσφέρει το 'αρνητικό δίκτυο'. Σε όλες τις περιπτώσεις θα πρέπει να κάνουμε εδώ δεκτή την κριτική, που αναπτύχθηκε από Ιταλούς πολιτικούς επιστήμονες όπως ο *Sabetti* (1996), για την περιορισμένη γνώση των 'ιταλικών πραγμάτων' από τον Putnam, η οποία είναι φυσικό να οδηγεί την επιχειρηματολογία του και το θεωρητικό του μοντέλο σε απλουστεύσεις και σε μια περιορισμένη κοινωνική και ιστορική οπτική.

Παρόλο που ο Putnam ξεκαθαρίζει ότι το Κοινωνικό Κεφάλαιο αποτελεί ιδιοκτησία και συλλογικών οντοτήτων, π.χ. ομάδων, κοινοτήτων, περιφερειών ή και εθνών, δεν γίνεται αρκετά φανερό με ποιο τρόπο και με ποιες διαδικασίες συγκροτείται αυτή η συλλογική ιδιοκτησία και τι είδους οντότητα αποτελεί στη μεγάλη κλίμακα αυτό το συλλογικό αγαθό. Δηλαδή, πώς συγκροτείται ως ένα μέσο που είναι σε θέση να αλλάξει την οικονομική επιτυχία ή αποτυχία μίας περιοχής ή ενός έθνους. Τα παραδείγματα της Ιταλίας, αλλά και της Ελλάδας, δείχνουν ότι δεν είναι δυνατό να ερμηνεύσουμε την αδυναμία της Κοινωνίας των Πολιτών, τη δημόσια διαφθορά και το σύστημα πολιτική πελατείας, μόνο μέσα από την παρουσία ή όχι του Κ.Κ. ως νοητής-πνευματικής αξίας. Έστω και αν υποθέσουμε ότι απλά η συστηματική επανάληψη μιας πρακτι-

κής, η ή συλλογική αποδοχή μίας αξίας (ακόμα και αρνητικής αξίας όπως π.χ. αποφυγή φορολογίας), οδηγεί στην αίσθηση της κοινότητας και της κοινοκτημοσύνης του Κ.Κ. ως δημόσιου αγαθού. Η ύπαρξη ή όχι του Κ.Κ. θα πρέπει να επιβεβαιώνεται παράλληλα από τη δημιουργία και αναδιανομή υλικών αγαθών σε ένα συγκεκριμένο χωρικό πλαίσιο αναφοράς.

Για τον λόγο αυτό η εικόνα του Κοινωνικού Κεφαλαίου με τη μορφή ενός κατ' εξοχήν δημόσιου αγαθού δεν είναι αυτονόητη, όταν θεωρούμε μάλιστα ότι ως πόρος μεταβιβάζεται στα μέλη ενός δικτύου ή ακόμα αναδιανέμεται σε άλλους ενδιαφερόμενους, πράγμα που σημαίνει ότι σε κάποιους ανήκει και με αυτόν τον τρόπο αυτοί το παρέχουν σε άλλους που δεν το διαθέτουν (Portes, Lindold 1996). Αυτό ίσως είναι ευκολότερα αποδεκτό στο θεωρητικό υπόδειγμα του Coleman, στο οποίο εμφανίζονται πολλαπλά και κατανομημένα οφέλη του Κ.Κ. σε περισσότερα μέλη της κοινότητας και συχνά υπάρχει επιστροφή οφέλους σε αυτόν που παρέχει και δημιουργεί το Κοινωνικό Κεφάλαιο. Το Κ.Κ. σε αυτή την περίπτωση εδράζεται σε ένα συγκεκριμένο χώρο ή την εστία ενός δικτύου στο οποίο αυτό το άτομο συμμετέχει.

Στην εκδοχή του Putnam θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι το Κοινωνικό Κεφάλαιο απλά αποτελεί ένα εργαλείο επιτάχυνσης και διευκόλυνσης της κοινωνικής (και αντικοινωνικής) πρακτικής και, ενώ παράγεται και επιτελείται ατομικά, έχει αξία μόνο ως προς τον χαρακτήρα και τις ιδιότητες των σχέσεων μιας συλλογικής οντότητας (εμπιστοσύνη, αμοιβαίες δεσμεύσεις, αξίες, συλλογική παραβατικότητα), δηλαδή, όταν εκφράζεται και χρησιμοποιείται σε συλλογικές διαδικασίες. Οι συλλογικές διαδικασίες και το Κοινωνικό Κεφάλαιο είναι σε αυτήν την περίπτωση ενσωματωμένες σε σχέσεις δικτύων και στους κόμβους αυτών των δικτύων, κυρίως σε τοπικό επίπεδο. Στα δίκτυα συνδέονται άτομα και ομάδες με συγκεκριμένες ιδιότητες και συγκεκριμένους σκοπούς, που έχουν μια κοινή συλλογική ή τοπική αναφορά ή μια κοινά εξελισσόμενη πρακτική. Από αυτές τις συλλογικότητες εκπορεύονται τα θετικά (ή αρνητικά) στοιχεία που οδηγούν ακόμα και σε όφελος ατόμων που βρίσκονται εκτός του συγκεκριμένου δικτύου. Έτσι, για παράδειγμα, η κατάτμηση και οικοπεδοποίηση της Πεντέλης από ισχυρούς οικοδομικούς συνεταιρισμούς (αρνητικό ΚΚ), βοήθησε και πολλούς μεμονωμένου οικιστές να αποκτήσουν μία ιδιοκτησία μεγάλης αξίας στο Πεντελικό Όρος. Κανένας μεμονωμένος αυθαίρετος οικιστής δεν θα ήταν σε θέση να το κάνει αυτό, εκτός κι αν ήταν ενταγμένος σε ένα άλλο ισχυρότερο δίκτυο.

Φαίνεται, λοιπόν, από τα παραπάνω, ότι η μεγάλη αδυναμία που ενυπάρχει στο θεωρητικό υπόδειγμα του Putnam είναι η δυσκολία εναρμόνισης της έννοιας το-

Κοινωνικό κεφάλαιο με τις έννοιες της Κοινωνικής Οργάνωσης και της Κοινωνικής Δομής, καθώς και, ειδικότερα, με τις έννοιες εκείνες που έχουν σχέση με την υλική και περιφερειακή βάση της οικονομικής σχέσης σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Το Κοινωνικό Κεφάλαιο φαίνεται ότι και στο μοντέλο του Putnam παραμένει αποκομμένο σε μεγάλο βαθμό από την υλική βάση της κοινωνίας, μια βάση που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό το μετασχηματισμό της σε μια μέση και μακρά ιστορική διάρκεια. Οι αναφορές του Putnam στο έδαφος (*soil*) παραμένουν γενικές, χωρίς να προσδίδουν κάποια ιδιαίτερη θεωρητική ή μεθοδολογική βαρύτητα σε αυτό.

Πώς συγκροτείται και συσσωρεύεται το συλλογικό Κοινωνικό Κεφάλαιο: Ένα κρίσιμο ερώτημα

Σε μια νεώτερη και ίσως την πιο γνωστή έρευνα του Κοινωνικού Κεφαλαίου που πραγματοποίησε ο Putnam για τις αμερικάνικες κοινότητες και που δημοσιεύτηκε στο διάσημο πλέον βιβλίο του *Bowling alone: The collapse and revival of the American Community* (2000), αναλύει τη διαρκή υποβάθμιση των θεσμών της Κοινωνίας των Πολιτών στη σύγχρονη Αμερική. Σε αυτήν την έρευνα δεν αναφέρονται τα συμβολικά όρια της κοινότητας, αλλά ούτε και η έδραση που έχουν τα πολιτισμικά σύμβολα στον τόπο, ως μορφές κοινωνικής συνοχής και παραγωγής ταυτότητας. Ο Χώρος αποτελεί για τον Putnam απλά το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι κοινωνικοί δεσμοί και τα δίκτυα αναπτύσσονται λιγότερο ή περισσότερο. Δύο είναι οι κύριες περιπτώσεις χωρικών παραγόντων που επηρεάζουν, σύμφωνα με τον Putnam, αρνητικά το κοινωνικό κεφάλαιο: η κινητικότητα του πληθυσμού και η κατοίκηση στο αστικό *sprawl*, δηλαδή η μικρή κοινωνική συνοχή των εκτεταμένων χώρων κατοίκησης της αμερικανικής μεσαίας τάξης (2000: 204-215).

Η απουσία μίας ουσιαστικής και ολοκληρωμένης κοινωνικής διάστασης του τόπου και του χώρου στη θεωρία του Κοινωνικού Κεφαλαίου συμπίπτει με αυτό που συνέληξε σε όλες τις κοινωνικές επιστήμες και τη φιλοσοφία, μετά το ξεδίπλωμα της συζήτησης για την παγκοσμιοποίηση (Dirlik 2000, Casey 1993, 1997, Escobar 2001). Η αναφορά στον αφηρημένο χώρο και στην 'ατοπία' των κοινωνικών σχέσεων θέτει πλέον το κύριο θεωρητικό πλαίσιο του σύγχρονου κοινωνιολογικού προβληματισμού. Η απουσία της τόπου ως κοινωνικής έννοιας αφορά όλες τις έρευνες του Κοινωνικού Κεφαλαίου, που, στην καλύτερη περίπτωση, η χωρική διάσταση είναι μόνο 'σιωπηλά' (*tacit*) παρούσα –ως κοινότητα αναφοράς– χωρίς όμως να αποτελεί προϋπόθεση ή με κάποιο τρόπο αμεταβλητή που να οδηγεί στην ανάπτυξη και συσσώρευση του Κοινωνικού Κεφαλαίου. Αναλογικά, ο τρόπος χρήσης του Κοινωνικού Κεφαλαίου συνήθως δεν οδηγεί στην κατανόηση των διαδικασιών που παράγουν και

συσσωρεύουν αξία (πολιτισμική ή κοινωνική) σε ένα τόπο. Συνήθως περιορίζεται στη κοινωνική συμμετοχή των πολιτών σε οργανώσεις και συλλογικές διαδικασίες της κοινωνίας των πολιτών και στη μέτρηση της εμπιστοσύνης και των σχέσεων αμοιβαιότητας που αναπτύσσονται. Η γνωστή διαφοροποίηση που εισάγουν οι θεωρητικοί του Κ.Κ., ανάμεσα στο Κοινωνικό Κεφάλαιο Δεσμού και το Κοινωνικό Κεφάλαιο Γεφύρωσης, υπογραμμίζει τις ποιοτικές διαφορές που παρουσιάζονται ανάμεσα στο Κ.Κ. που στηρίζεται στις στενές κοινωνικές σχέσεις της οικογένειας και της κοινότητας, και στο Κ.Κ. που απορρέει από τις πιο χαλαρές σχέσεις γεφύρωσης ανάμεσα σε άτομα διαφορετικής κοινωνικής θέσης (Putnam 1993:175). Στην πρώτη περίπτωση έχουμε πιθανά μία έμμεση εντοπιότητα.

Το Κοινωνικό Κεφάλαιο, γενικότερα, έχει χρησιμοποιηθεί από όλους τους συγγραφείς ως ένα χαλαρό εννοιολογικό πλαίσιο (Healey et al., 1999), ειδικότερα μάλιστα όταν το συνδέουν με τα δίκτυα σχέσεων και τους γενικότερους κανόνες, τις αξίες και τις κοινές πρακτικές ενός κοινωνικού καθεστώτος. Το Κ.Κ. αποτελεί έτσι μία έννοια υποδοχής για πολλά και διαφορετικά μοντέλα ανάλυσης, τα οποία προσαρμόζονται στις επιμέρους έννοιες που συνδέονται με ένα συγκεκριμένο πεδίο έρευνας. (υγεία, οργάνωση, εκπαίδευση, κ.ά.). Με αναφορά σε αυτές τις ελλείψεις το παρόν κείμενο θέλει να δείξει ένα ειδικό ενδιαφέρον για τη δυνατότητα σύνδεσης του Κοινωνικού Κεφαλαίου με τα πολιτισμικά όρια του χώρου, την έννοια του τόπου και την εδαφικότητα, ιδιαίτερα μάλιστα την εσωτερική σχέση των δύο μορφών κεφαλαίου, δηλαδή του Πολιτισμικού και του Κοινωνικού.

Επιπλέον, ο τρόπος μέτρησης του Κοινωνικού Κεφαλαίου στις έρευνες του Putnam δεν υποδεικνύει δρόμους που θα καταγράφουν τη διαδικασία συσσώρευσης της αξίας του τοπικά. Αναφέρεται περισσότερο στην απλή κοινωνική συμμετοχή των πολιτών σε οργανώσεις και σε συλλογικές διαδικασίες, οι οποίες, ωστόσο, δεν οδηγούν αυτονόητα στη δημιουργία Κ.Κ. Αποτελεί όμως αντίφαση όταν μια εκδοχή του κεφαλαίου, όπως είναι αυτή του Κ.Κ., δεν συνδέεται με διαδικασίες παραγωγής, αναπαραγωγής και συσσώρευσης της συγκεκριμένης αξίας, όπως ακριβώς συμβαίνει στο οικονομικό αλλά και το πολιτισμικό κεφάλαιο.

Η χρήση του Κ.Κ. κι από άλλους ερευνητές, σε μια σειρά πολυπληθών άρθρων που ακολούθησαν τις εργασίες του Putnam, δεν βοήθησε σε μία πιο ξεκάθαρη οριοθέτηση αυτής της έννοιας (Healey et al. 1999). Αντίθετα, έχουμε μια αύξηση τόσο της πολυπλοκότητας όσο και της ασάφειας ως προς την εννοιολογική της ταυτότητα και το περιεχόμενό της. Ως αποτέλεσμα, οι περισσότεροι ερευνητές επιλέγουν εύκολα, *à la carte*, τις διαστάσεις που θεωρούν ότι συγκροτούν το Κ.Κ., χωρίς αυτό να

είναι αποτέλεσμα μιας πιο προσεκτικής μελέτης των χαρακτηριστικών του Κ.Κ. που θα εναρμονίζονταν καλύτερα με το συγκεκριμένο ερευνητικό πεδίο ή με τα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά του ερευνητικού αντικειμένου. Επίσης, η έρευνα για το Κ.Κ. σε ένα ιδεατά ενιαίο, αλλά στην πραγματικότητα ανομοιογενή πολιτισμικό χώρο, όπως συνήθως συμβαίνει σε μια έρευνα, δημιουργεί σημαντικά προβλήματα μεθοδολογικής εγκυρότητας. Η συγκριτική προσέγγιση εννοιών, όπως είναι η συμμετοχή ή η εμπιστοσύνη, σε μεγάλες γεωγραφικές περιοχές, όπως για παράδειγμα η Ευρωπαϊκή Ένωση, όπου έχουμε υψηλή εσωτερική και εξωτερική πολιτισμική και κοινωνική διαφοροποίηση, οδηγεί, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της έρευνας του European Social Survey ESS, σε εξαιρετικά μεγάλες και δύσκολες ερμηνευμένες αποκλίσεις (Ευρωβαρόμετρο 223, 2004-2005).

Η χαμηλή θεσμική ολοκλήρωση της Κοινωνίας των Πολιτών και το Κοινωνικό-Πολιτισμικό Κεφαλαίο. Μια χωρική σύνθεση του Κοινωνικού και Πολιτισμικού Κεφαλαίου με αναφορά στον Bourdieu

Πέρα από τα εγγενή προβλήματα της Θεωρίας του Κοινωνικού Κεφαλαίου που προαναφέρθηκαν, ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα που προκύπτει κατά τη χρήση της θεωρίας και των εργαλείων μέτρησης σε χώρες όπως η Ελλάδα είναι ότι οι εφαρμογές και οι τρόποι μέτρησης που έχουν αναπτυχθεί είναι δύσκολο να εφαρμοσθούν σε περιοχές με χαμηλό θεσμικό εξοπλισμό και οργάνωση, οι οποίες, ωστόσο, παρουσιάζουν ταυτόχρονα ένα υψηλό ποσοστό ταύτισης των πολιτών με τον πολιτισμικό χώρο της κοινότητας και της περιφέρειας στην οποία ζουν (Chtouris 2008). Σε αυτό το σημείο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να προσδιορίσουμε τις πολιτισμικές διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου με ένα σχετικά διαφορετικό τρόπο από αυτό που ακολούθησε ο Putnam, αλλά κυρίως ο Bourdieu στην κλασσική του πλέον θεωρία για το Κοινωνικό και Πολιτισμικό Κεφάλαιο (Bourdieu 1986). Σύμφωνα με αυτήν τη θεωρία το Κοινωνικό Κεφάλαιο είναι το άθροισμα των πόρων που ένα άτομο αποκομίζει από ένα σταθερό δίκτυο περισσότερο ή λιγότερο θεσμικών σχέσεων. Το Πολιτισμικό Κεφάλαιο, αντίθετα, αποτελεί την αξία που συσσωρεύει ένα άτομο λόγω πολιτισμικών ιδιοτήτων και πρακτικών. Η αξία αυτή δημιουργείται, κυρίως σε ατομικό επίπεδο κατά τον Bourdieu, και δεν μεταβιβάζεται αλλά ούτε είναι δυνατό να κατανεμηθεί στα μέλη μιας κοινότητας. Η θεωρητική αντίληψη του Bourdieu για το Κοινωνικό Κεφάλαιο αποτέλεσε πιθανά τη βάση για τη θεωρία του Κοινωνικού Κεφαλαίου όπως διατυπώθηκε από τον Coleman.

Εδώ μπορούμε να διαπιστώσουμε συμπληρωματικά προς τη θεωρία του Bourdieu, αλλά και προς τα άλλα

θεωρητικά μοντέλα του Κοινωνικού Κεφαλαίου, ότι υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες το άτομο αποκομίζει και συσσωρεύει ατομικά και συλλογικά αξία λόγω της θέσης και της παρουσίας του σε ένα συγκεκριμένο χώρο. Στην εναλλακτική αυτή πρόταση εντοπίζουμε μια μορφή Κοινωνικού Κεφαλαίου που συγκροτείται κυρίως λόγω των πολιτισμικών-τελετουργικών πρακτικών, των πρακτικών ρουτίνας και των κοινών πολιτισμικών συμβόλων που εμφανίζονται σε ένα χωρικό πλαίσιο. Αυτή η μορφή κεφαλαίου, όσο αφορά τη συμβολική του διάσταση, παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με την έννοια του Πολιτισμικού Κεφαλαίου, όπως το περιγράφει ο Bourdieu, όσο δε αφορά την ένταξή του σε δίκτυα και σχέσεις αμοιβαιότητας / ανταλλαγής παρουσιάζει ομοιότητες με την έννοια του Κοινωνικού Κεφαλαίου. Σημαντικό ρόλο παίζουν για τη συγκρότησή του συμβολικά φορτισμένα πρόσωπα όπως καλλιτέχνες, χαρισματικές πολιτικές και κοινωνικές προσωπικότητες κ.α. Σε αυτήν την περίπτωση μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αναφερόμαστε σε μια υβριδική έννοια που κινείται ανάμεσα στο Πολιτισμικό και το Κοινωνικό κεφάλαιο και η οποία δεν περιέχει τη θεσμική ένταξη και την κοινωνική συμμετοχή που προβλέπει στο Κοινωνικό Κεφάλαιο ο Putnam, αλλά ούτε και την ακραία ατομική διάσταση που αποδίδει στο Κοινωνικό Κεφάλαιο οι Coleman και Bourdieu. Αυτή η υβριδική οντότητα, την οποία μπορούμε να καταγράψουμε ως Κοινωνικό Πολιτισμικό Κεφάλαιο (ΚΠΚ), ή Κοινωνικοποιημένο Πολιτισμικό Κεφάλαιο, αποτελείται από μια συσσωρευμένη συμβολική και λειτουργική αξία που προέρχεται από την κοινή χωρική αναφορά και την παραγόμενη πολιτισμική ταυτότητα που αποδίδεται στο χώρο και στον τόπο κατοικίας και βίωσης μιας ανθρώπινης κοινότητας, ή μιας ομάδας, μέσω της συνύπαρξης επαναλαμβανόμενων πολιτισμικών πρακτικών. *Το κοινωνικοποιημένο πολιτισμικό κεφάλαιο, παρουσιάζει μία αναλογία με το κοινωνικοποιημένο Κεφάλαιο (κοινωνικό κεφάλαιο) που γνωρίζουμε από την Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας του (Marx/Engels[MEGA], (1988), Με αυτόν τον τρόπο φαίνεται να παράγεται Πολιτισμικό Κεφάλαιο αθροιστικά και σωρευτικά (accumulated value), όχι μόνο λόγω της ατομικής θέσης και στάσης ενός ατόμου σε γενικότερα θέματα αξιών και ηθικής τάξης, αλλά ως συγκεκριμένη συσσώρευση αξίας που αποδίδεται και αγκυροβολεί στο συγκεκριμένο χώρο και τα αντικείμενά του και σε κοινές συμβολικές και αισθητικές πρακτικές που εδράζονται στον τόπο, όπως είναι για παράδειγμα οι εκδηλώσεις, τα πανηγύρια, οι εορτές και οι τελετές του κύκλου του χρόνου και του κύκλου της ζωής, μεγάλα πολιτισμικά και πολιτικά γεγονότα κ.ά. Με τη συνδρομή τους αναπτύσσονται, σε μια χρονική ακολουθία, συμπληρωματικές κοινωνικές και οι οικονομικές σχέσεις, αλλά και μορφές συλλογικής δράσης που έχουν ως στόχο*

την βελτίωση της ποιότητας της ζωής και της κοινωνικής συνεργασίας, την αντιπολίτευση στο κοινωνικό καθεστώς. Ταυτόχρονα, μέσα από τα ατομικά και συλλογικά ενεργήματα, γίνονται και διανέμονται αναπαραστάσεις του κοινωνικού δεσμού που έχουν αναφορές σε μια ιδεατή κοινωνικότητα. Αυτές, ενώ φαίνεται ότι εδράζονται στην κοινωνική μνήμη (Halbwachs 1950) και την παράδοση, είναι ταυτόχρονα καινοτόμα δημιουργήματα των ατόμων και των ομάδων που συμμετέχουν στο παρόν. Το Κοινωνικό (κοινωνικοποιημένο) Πολιτισμικό Κεφάλαιο συνδέεται επίσης με την παρουσία του σώματος, ως πολιτισμικού ενεργήματος στο χώρο, του οποίου η ζωτικότητα απορρέει από αυτήν τη σχέση ταύτισης του ενεργού σώματος με την πολιτισμική μορφή. Το τραγούδι, ο μουσικός ήχος, η κραυγή που ενεργοποιεί το σώμα στο χορό και ενεργοποιεί σε αντιστροφή κίνηση τον μουσικό, ξεδιπλώνουν μια διαρκή σχέση που από μόνη της αποτελεί μία σημαντική αξία που διαχέεται ταυτόχρονα στον συνολικό κοινωνικό του χώρο. Ο τόπος επιστρέφει μέσω αυτής της δημιουργημένης αξίας στο άτομο (Casey 1993) και όλες οι ενέργειες και σχέσεις αποκτούν μια 'εντοπιότητα', ενώ το άτομο μέσω του εκπολιτισμού του σώματος του μία ταυτότητα. Ο Tilley (1994: 15) αναφέρει χαρακτηριστικά *'Personal and cultural identity is bound up with place; topoanalysis is one exploring the creation of self identity through place'*.

Διαδρομές χωρικής συσσώρευσης της αξίας του Κοινωνικού Πολιτισμικού Κεφαλαίου (ΚΠΚ)

Η συσσώρευση της αξίας του ΚΠΚ προκύπτει μέσω δύο δρόμων, οι οποίοι έχουν συμπληρωματικό χαρακτήρα:

A. Η πρώτη διαδρομή αποτελεί την απόδοση αξίας μέσω της κοινής αναφοράς στον κοινό χώρο, η οποία καθορίζεται από τον συντονισμό και την αμοιβαία επικοινωνιακή κατασκευή της αξίας μέσα σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο. Σε αυτήν την περίπτωση αναγνωρίζουμε ότι κοινότητες που δεν διαθέτουν πλέον ισχυρούς τοπικούς δεσμούς ούτε και οργανωμένη κοινωνική ζωή συνεχίζουν, παρόλα ταύτα, να παρουσιάζουν ένα ισχυρό Κοινωνικό Πολιτισμικό κεφάλαιο (ΚΠΚ), που παράγεται μέσα από οινές αναφορές και δεσμεύσεις στην ατομική και κοινωνική ιστορία του χώρου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι εθνοτοπικές κοινότητες, οι σύλλογοι διάσωσης της πολιτισμικής κληρονομιάς, σύλλογοι για τη διάσωση του περιβάλλοντος με εθνική εμβέλεια και τοπική ή πρακτική, πολιτικές ομάδες τοπικής πρωτοβουλίας (Χτούρης 2009). Σε αυτό το σημείο είναι ιδιαίτερα σημαντική η διατήρηση και τεκμηρίωση της μνήμης, ατομικής και συλλογικής, ενός τόπου, ακόμα και εκείνων των στοιχείων που έχουν αρνητική διάσταση στην παραγωγή του κοινωνικού Κεφαλαίου, όπως φυσικές καταστροφές και

κοινωνικές συγκρούσεις (για παράδειγμα η βεντέτα και η ζωοκλοπή στην Κρήτη).

B. Στη δεύτερη διαδρομή η συσσώρευση της αξίας παράγεται μέσα από συγκεκριμένες σχέσεις και διαδρομές των κοινωνικών και πολιτισμικών δικτύων ενός τόπου. Στα δίκτυα αυτά συμμετέχουν άτομα και θεσμοί που συντονίζονται μέσα σε ένα κοινό ορίζοντα ή μια ρουτίνα λειτουργιών. Με αυτόν τον τρόπο τα δίκτυα μπορούν να παράγουν οριζόντιες, κάθετες ή ακόμα και πολυεπίπεδες διαδικασίες συσσώρευσης αξίας, όπως συμβαίνει κατ' αναλογία με την παραγωγή του Κοινωνικού Κεφαλαίου που δημιουργεί δεσμούς και γεφυρώσεις (*bridging and bonding social capital*).

Στην περίπτωση των δικτύων που παράγουν ένα κοινωνικό δεσμό με ένα όμορο κοινωνικό χώρο με άτομα της ίδιας κοινωνικής θέσης, το ΚΠΚ παίζει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία σχέσεων συνεργασίας ή κοινής στάσης, χωρίς αυτή να υπαγορεύεται από καθαρά ατομικά, οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα, αλλά περισσότερο από την κοινή αναφορά στον τοπικό πολιτισμό, τα κοινά του σύμβολα και τα διοικητικά και συμβολικά όρια του χώρου και των κοινοτήτων. Το ΚΠΚ με αυτό τον τρόπο μπορεί ακόμα να δημιουργεί γεφυρώσεις ανάμεσα σε άτομα με διαφορετικό κοινωνικό στάτους και διαφορετική ταξική ένταξη και με αυτόν τον τρόπο βαθιάει και εξασφαλίζει τον κοινωνικό δεσμό και την κοινωνική συνοχή. Στις περισσότερες περιπτώσεις, όμως, σημαντικό ρόλο παίζει σε αυτό μια επαναλαμβανόμενη τελετουργική πρακτική που αναπτύσσεται μέσω χωρικών αναφορών και κυρίως ταυτίσεων με σημεία και λειτουργίες του χώρου ή ακόμα με απλά αντικείμενα που βρίσκονται στο χώρο, όπως για παράδειγμα ένα άγαλμα, μία επιγραφή, ένα πανό διαμαρτυρίας, μία στάση του μετρό κ.α.

Το Κοινωνικό Πολιτισμικό Κεφάλαιο (ΚΠΚ) διαθέτει κυρίως μια χωρική διάσταση την οποία είναι δυνατό να μετρήσουμε είτε στο υποκειμενικό επίπεδο, μέσα από κοινωνικές αναφορές και στάσεις, είτε σε συλλογικό, μέσω της παρουσίας γεγονότων, τεχνουργημάτων και συμβόλων, καθώς και αντιλήψεων για το δομημένο περιβάλλον. Στην περίπτωση αυτή η καταγραφή του ΚΠΚ πραγματοποιείται κυρίως μέσω ποιοτικών συνεντεύξεων ή οπτικών αναπαραστάσεων στις οποίες εντοπίζεται η στάση και οι αναφορές των πολιτών απέναντι στο ΚΠΚ. Σε άλλες περιπτώσεις το ΚΠΚ είναι δυνατό να καταγραφεί και να μετρηθεί μέσω δομημένων ερωτηματολογίων, τα οποία πρέπει να περιέχουν μεταβλητές για το είδος και το μέγεθος των πολιτισμικών δικτύων στα οποία παράγεται ΚΠΚ, αλλά και στην αξία και βαρύτητα που αποδίδεται και συγκεντρώνεται σε αυτά. Μια σχετική έρευνα που πραγματοποιήσαμε με περίπου 2000 ερωτη-

ματολογία, σε πλατείες των μεγάλων και μεσαίων ελληνικών πόλεων της Ελλάδας το 2007.

Σε όλες τις περιπτώσεις το ΚΠΚ συσσωρεύει την αξία του σε θετικούς και αρνητικούς κύκλους, στους οποίους συμμετέχουν θεσμικοί και ατομικοί δρώντες. Οι κύκλοι ιστορικής συσώρευσης παρουσιάζουν εναλλαγές στη μακροπρόθεσμη αλλά και βραχυπρόθεσμη εξέλιξή τους. Γεγονότα και στιγμές με συμβολική βαρύτητα παίζουν σημαντικό ρόλο για την ανάπτυξή του. Το ΚΠΚ με αυτή την έννοια δεν παραμένει σταθερά αρνητικό ή θετικό, κι αυτό γιατί παρουσιάζει μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά, ανάλογα με τη σύνθεσή του αλλά και τη συγκυρία στην οποία εντάσσεται.

Παραδείγματα σύμφωνα με τα οποία μπορεί να καταγραφεί το θετικό και αρνητικό ΚΠΚ σε τοπικό επίπεδο

Θετικά το ΚΠΚ συσσωρεύεται με αναφορά σε:

- Σημαντικά αρχιτεκτονικά έργα με συμβολική βαρύτητα, όπως το Μουσείο Guggenheim του Frank Gehry στο Μπιλμπάο, η Tate Modern στο Λονδίνο, η Expo '92 του Calatrava στη Σεβίλλη, το Beaubourg στο Παρίσι, κ.α., στα οποία αποδίδεται μια ιδιαίτερη αξία τοπικά και υπερτοπικά. Σε αυτό το σημείο ενδιαφέρει αν ο χώρος που παράγεται από την παρουσία των τεχνουργημάτων αποτελεί το κέλυφος μιας κοινωνικής επικοινωνίας στην οποία συμμετέχουν κάτοικοι και επισκέπτες. Παραδείγματα ανάλογων χώρων μπορούμε να βρούμε σε ορισμένες πλατείες των πόλεων, όπως για παράδειγμα οι πλατείες Συντάγματος, Κολωνακίου, Μοναστηρακίου και Εξαρχείων στην Αθήνα, η πλατεία Σαπφούς στη Μυτιλήνη, τα Λιονταράκια στο Ηράκλειο Κρήτης, όπως επίσης ορισμένοι ανάλογοι χώροι σε μεγάλες πόλεις της Ευρώπης, όπως η Piazza Navone στη Ρώμη, η Trafalgar square στο Λονδίνο, κ.α.
- Ηχητικά και οπτικά γεγονότα στα οποία συμμετέχουν μέλη μιας τοπικής κοινότητας (συναυλίες, χορωδίες, παρέες τραγουδιού, μουσικοί του δρόμου). Χαρακτηριστικό παράδειγμα, είναι οι παρέες του τραγουδιού και των γλεντιστών στην Αθήνα και σε άλλα μέρη της Ελλάδας, η Comedia del Arte στη Ιταλία. Σε άλλες περιπτώσεις μπορούμε να περιλάβουμε τις παρεμβάσεις αυθόρμητων πολιτικών ομάδων και πρωτοβουλιών που χρησιμοποιούν ηχητικές και φωνητικές παρεμβάσεις.
- Χώρους πολιτικών συναθροίσεων και πολιτικών εκδηλώσεων που περιέχουν υψηλή πυκνότητα επικοινωνιακών σχέσεων και σχέσεων συνεργασίας και αμοιβαίας στήριξης (περιοχή των Εξαρχείων στην Αθήνα) (ό.π. 2009)
- Χώρους που αποτελούν πλατφόρμες και σκηνικό τελετουργίας και επαναλαμβανόμενων πρακτικών. Οπτικές αποτυπώσεις, προσώπων και στιγμών με συμβολική βα-

ρύτητα (Φωτογραφίες, κινηματογραφικές αναπαραστάσεις, εικαστικά έργα)

Η θετική συσώρευση του ΚΠΚ στο χώρο συσχετίζεται με τη βελτίωση της ποιότητας του χώρου αλλά και της ποιότητας της ζωής και της επικοινωνίας των ανθρώπων που βρίσκονται σε αυτόν.

Αρνητικά το ΚΠΚ 'συσσωρεύεται' με αναφορά σε:

- Άμορφες ομαδικές παρεμβάσεις και εκδηλώσεις που έχουν αθλητικό, πολιτικό, καρναβαλικό χαρακτήρα, ή ακόμα περιέχουν συνδυασμό κάποιων παρομοίων διαστάσεων. Οι παρεμβάσεις αυτές, σε ορισμένες περιπτώσεις, συχνά αγγίζουν ή ακόμα και ξεπερνούν το όριο της παραβατικής συμπεριφοράς, κάτι που δημιουργεί πρόβλημα στην αποδοχή αυτών των πρακτικών ως θετικό ΚΠΚ. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι οι σύλλογοι οπαδών αθλητικών σωματείων, που, στην Ελλάδα ειδικότερα, ταυτίζονται με το φαινόμενο του χουλιγκανισμού και των καταστροφικών βίαιων εκδηλώσεων στα αθλητικά γεγονότα. Στην περίπτωση αυτή πρέπει να διαχωρίσουμε τους τρόπους με τους οποίους καταγράφεται το θετικό ή αρνητικό πρόσημο του ΚΠΚ στο εσωτερικό και το εξωτερικό των θεσμών.
- Οργανωμένες συλλογικές και ατομικές παρεμβάσεις οικειοποίησης του δημόσιου χώρου και των χώρων ροής σε αστικά κέντρα και χώρους αναψυχής (παράδειγμα οι παραλίες της Αττικής, η κατάληψη των χώρων κίνησης των πολιτών από μεταφορικά μέσα, η αυθαίρετη δόμηση κ.α.)
- Ηχητικά περιβάλλοντα θορύβου που καταλαμβάνουν τα ηχητικά τοπία των πόλεων και των δημόσιων και ημιδημόσιων χώρων.
- Κατασκευές, αντικείμενα και συσκευές που δεν εντάσσονται στην ροή της ανθρώπινης κίνησης, επικοινωνίας, ή την εμποδίζουν με διάφορους τρόπους (μέγεθος, υλικότητα, θόρυβος, διάσπαση προσοχής, επιβολή ηχητικών και οπτικών μηνυμάτων κλπ)

Η αρνητική ή συσώρευση του ΚΠΚ στο χώρο συσχετίζεται με την υποβάθμιση της ποιότητας του χώρου αλλά και της ποιότητας ζωής και επικοινωνίας των ανθρώπων που βρίσκονται σε αυτόν.

Ένα σύντομο συμπέρασμα για τις επιστήμες και την πολιτική του χώρου

Από τα παραπάνω εξάγεται ένα σημαντικό συμπέρασμα που αφορά την αναγκαιότητα συνδυασμού της έννοιας του Κοινωνικού Κεφαλαίου με τις χωρικές διαστάσεις της κοινωνικής σχέσης και ιδιαίτερα τη συλλογική πολιτισμική πρακτική που αναπτύσσεται στο δομημένο περιβάλλον. Η μέτρηση ενός τύπου Κοινωνικού Κεφαλαίου, που στο κείμενο αυτό ορίστηκε ως Κοινωνικό Πολιτισμικό Κεφάλαιο, χρησιμοποιεί ορισμένα παραδείγματα που αναδει-

κνύουν όποιες συσσώρευσης αξίας που παράγεται μέσω των κοινωνικών δικτύων. Αυτή η διαδικασία συσσώρευσης γίνεται ότι συνδυάζεται άμεσα με τις περιβαλλοντικές συμπεριφορές που επαναλαμβάνονται στους δημόσιους χώρους και στο δομημένο περιβάλλον. Η μέτρηση αυτής της συσσώρευσης είναι σε θέση να μας δώσει εξηγήσεις και προτάσεις για τη βιωσιμότητα των πόλεων. Ταυτόχρονα, μάς επιτρέπει να συνδέσουμε πιο ξεκάθαρα το Κοινωνικό Κεφάλαιο με τις 'επιστήμες του χώρου' και ειδικότερα τις τεχνικές της αισθητικής διαμόρφωσης και σχεδιασμού του χώρου.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλιβιζάτος Ν., (1995). *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Baker, W., (1983). *Floor Trading and Crowd Dynamics*. In *The Social Dynamics of Financial Markets*, ed. P. Adler, pp. 107-128. Greenwich, Conn JAI Press.
- Banfield, E., (1958). *The Moral Basis of a Backward Society*. Chicago: The Free Press.
- Ben Porath Y. (1980). «The F- connection: families, friends, and firms, and the organization of exchange». *Population and Development Review* 6:1-29.
- Βεργόπουλος Κ., (1975). *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η Κοινωνική Ενσωμάτωση της Γεωργίας*, Αθήνα: Εξάντας.
- Bourdieu, P., (1980). «Le capital social», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 3, 2 -3.
- Bourdieu, P., (1986). «The forms of capital» στο Richardson, J. (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood.
- Casey, E. (1997). *The fate of Place*. Berkley: University of California Press.
- Chtouris Sotirios, *Social Capital in Cities and Communities with low institutional thickness*. International Sociological Association. Conference, Barcelona 2008.
- Chtouris S., Ipsen D., Heidenreich E., (1993). *Von der Wildnis zum urbanem Raum*. Frankfurt A. M.: Campus.
- Coleman JS., (1990). *The Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- De Filippis J., (2001). «The Myth of Social Capital in Community Development», *Housing Policy Debate*, τ. 12, τχ. 4, σ. 781-806.
- De Renzio, P., (1997). *Social Capital and Good Government: Discussion of Theoretical Issues with Reference to the Bolivian Case*. Masters Dissertation, London: Development Studies Institute, London School of Economics.
- Escobar Arturo, (2001), «Culture sits in places: reflection on globalism and subaltern strategies of localization», *Political Geography* 20 (2001), 139-147.
- Etzioni, A., (1993). *The Sprit of Community: Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*. UK edn London: Harper Collins, 1995.
- De Filippis J., (2001). «The Myth of Social Capital in Community Development», *Housing Policy Debate*, τ. 12, τχ. 4, σ. 781-806.
- De Renzio, P., (1997). *Social Capital and Good Government: Discussion of Theoretical Issues with Reference to the Bolivian Case*. Masters Dissertation, London: Development Studies Institute, London School of Economics.
- Dirlik, A (2000). «Place based imagination: Globalism and the politics of place» στο A. Dirlik, *Places and politics in the age of globalization*. New York: Rowman and the Littlefield
- Grannovetter, M., (1978). «Economic Action, Social Structure, and Embeddedness». *American Journal of Sociology* 83:1420-1443.
- Halbwachs, M. (Ed.). (1950). *La mémoire collective*. Paris: Presse Universitaire de France.
- Healey, P., de Magalhaes, C. & Madanipour, A., (1999). «Institutional capacity-building, urban planning and urban regeneration projects», *Futura*, 18(3), σ. 117-137.
- Healey P., de Magalhaes, C., Madanipour, A. & Pendlebury, J., (2003). «Place, identity and local politics: analysing partnership initiatives», in: M. Hajer & H. Wagenaar (Eds) *Deliberative Policy Analysis: understanding governance in the network society*, Oxford, Oxford University Press.
- Loury, G., (1977). «A dynamic Theory of Racial Income Differences» στο *Women Minorities, and Employment Discrimination*. Ed.P.A. Wallace and A.Le Mund. Lexington Mass.: Lexington Books
- Lin, N., (1982). «Social Resources and Instrumental Action» στο *Social Structure and Network Analysis*, ed. P. Mardsen and N. Lin, σ. 131-145. Beverly Hills, Calif: Sage Publications.
- Marx, *Das Kapital*, Erster Band, Hamburg 1867. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1988), II, «Das Kapital» und Vorarbeiten.
- Portes, A., (1998). «Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology», *Annual Review of Sociology* 24(1): 1-24.
- Portes, A. and Landolt, P., (1996). «The Downside of Social Capital», *The American Prospect* 7(26): 18-21 .
- Putnam, R., (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press .
- Putnam, R., (1995). «Tuning In, Turning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America», *Political Science and Politics* 28(4): 664-683 .
- Putnam, R., (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster .
- Sack, R.D., (1986). *Human Territoriality: Its Theory and History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilley, C., (1994). *A phenomenology of Landscape*. Oxford: Berg.
- Χαϊντενραϊχ Ε., Χτούρης Σ., Ιψεν Ν., (2007). *Αθήνα, Η Κοινωνική Δημιουργία μιας Μεσογειακής Μητρόπολης*, Αθήνα: Κριτική.
- Χτούρης Σωτήρης, *Κοινωνικό και Πολιτισμικό Κεφάλαιο και Πολιτισμικά Δίκτυα*, Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρία, Α. Πανελλήνιο Συνέδριο. Ιανουάριος 2009, Αθήνα.
- Χτούρης, Σ., (2004). *Ορθολογικά Συμβολικά Δίκτυα*. Αθήνα: Νήσος.
- Χτούρης, Σ., (1993) *Θεσμοί και Ρυθμίσεις της Κοινωνικής Πολιτικής*. Αθήνα: Πράξις.
- Woolcock, M., (1998). «Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework», *Theory and Society* 27 (2): 151-208.